

کوشش‌های جدید در کتابشناسی فلسفه اسلامی

○ محمد حسینی

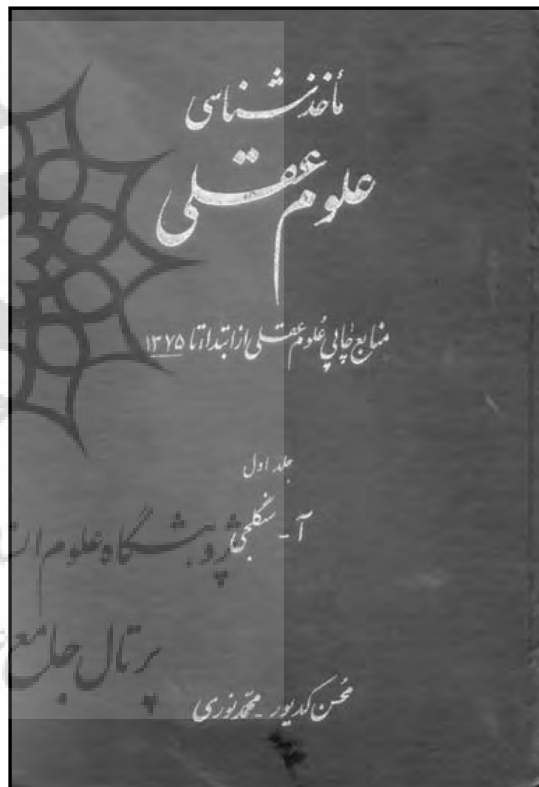
کرده است:

این کتاب، فهرستی حتی‌المقدور کامل از منابع دست اول و دوم فلسفه اسلامی است و گردآوری اطلاعات آثار منتشره به زبانهای عربی و غیرعربی پیرامون فلسفه اسلامی از سده پانزدهم میلادی تا دوره کنونی است.

قلمرو موضوعی این اثر علاوه بر معرفی متون فلسفه اسلامی به منابع یونانی و سریانی و حتی منابع یهودی و مسیحی فلسفه اسلامی نیز پرداخته است. برای نمونه اطلاعات مربوط به آثار ارسطو و افلاطون را مفصلاً گردآوری کرده است. آثار فلسفی مسلمانان که در قرون میانه در فرهنگ اروپا تأثیرگذار بوده است نیز در محدوده پژوهشی بوده است. البته آقای دایبر مدعی جامعیت مطلق نیست و اصولاً به دلیل افزایش و حجم زیاد منابع، ارائه اطلاعات همه منابع را غیرممکن می‌داند و معتقد به اولویت‌سنجی در ارائه اطلاعاتی با جنبه‌های مفیدیت‌دار است.

مؤلفان مأخذشناسی علوم عقلی در مقدمه، در دو صفحه به قلمرو و محدوده کارشان پرداخته‌اند. مانند دایبر فقط، گردآوری اطلاعات چاپی‌ها نه خطی‌ها را در حیطه وظیفه خود دانسته و تمامی دانشهای عقلی نه تجربی و منقول را تفحص نموده‌اند. از این دانشها اینگونه نام می‌برند: فلسفه و کلام کلاسیک اسلامی، فلسفه‌های جدید، کلام جدید، انسان‌شناسی، کلام مقارن و تطبیقی، مکاتب و نحله‌های فلسفی، دین‌شناسی تطبیقی، هرمنوتیک، ملل و نحل، تاریخ فلسفه و کلام و عرفان، عرفان نظری، منطق صوری و ریاضی، اخلاق فلسفی، مکاتب و تاریخ اخلاق، سیاست مدن و متدلوژی.

مؤلفان مأخذشناسی علوم عقلی هدف و انگیزه خود را اینگونه شرح می‌دهند: زمینه‌سازی برای صرفه‌جویی در وقت محققان و پژوهشگران فلسفی، اجتناب از مطالعات و پژوهشهای تکراری و دوباره کاری‌ها و روی آوردن به موضوعات کم کار شده یا کار نشده، ارتقاء پژوهشهای فلسفی و بالاخره دستیابی به کارنامه فعالیت‌های فیلسوفان جهان

طی یکی دو سال اخیر دو کتاب مهم در زمینه مأخذشناسی فلسفه اسلامی در لیدن و تهران منتشر شده و افق‌های جدیدی را پیش روی فلسفه اسلامی گشوده است. آقای هانس دایبر^۱ کتاب کتابشناسی فلسفه اسلامی^۲ را در دو جلد به انتشار بریل^۳ سپرد و این ناشر در ۱۹۹۹ آن را منتشر ساخت. و آقایان محمد نوری و محسن کدیور کتاب مأخذشناسی علوم عقلی^۴ را در تهران، ۱۳۷۹ منتشر ساختند.^۵ قرابت و معاصرت زمانی نشر این دو اثر مشابه، نشانگر اشتراک دغدغه‌های پژوهشگران علوم عقلی ایران و غرب است. آقای دایبر در مقدمه، ویژگیهای کتابش را اینگونه معرفی

اسلام و ایران و کارنامه کارکرد فلسفه در جهان اسلام از جمله اهداف این پروژه است.

دایبر هدف خود را ارائه اطلاعاتی به مورخان یونانی، سریانی، اسلامی، یهودی و مسیحی، تاریخ فلسفه و کسانی که به فلسفه به عنوان یک رشته انسانی می‌نگرند می‌داند.

دایبر بیش از ۲۵ سال با مطالعه مستقیم برخی کتابخانه‌های خاورمیانه با سفرهایی به این منطقه و کتابخانه‌های دانشگاه توبینگن و برخی کتابخانه‌های فرانکفورت، لیدن و میل و مطالعه دائرةالمعارف اسلام (لیدن) به جمع‌آوری و تدوین اطلاعات منابع فلسفی مسلمانان مشغول بوده است. دیگر منابع وی کتابهای زیر بوده است:

der deutschsprachigen Bibliography of Islamic Central Asia, Bregel
Arabistih und Islamkunde Bibliographite
Uon den Anfängen bis 1986, Sezgin
Index Islamicus
Islamic Book Review Index, Compiled
by Wolfgang H. Behn

اما تدوین مآخذشناسی علوم عقلی حدود هشت سال با مطالعه کتابخانه‌های ایران و مسافرت به برخی کشورهای عربی و مطالعه کتابخانه‌های مهم آنها و مطالعه فهرست‌های مختلف به طول انجامید.

هر دو مجموعه، اکثر اطلاعات خود را به طور مستقیم و با مطالعه خود آثار به دست آورده‌اند.

در مآخذشناسی علوم عقلی فقط آثار فارسی و عربی و ترجمه‌های آنها به زبانهای دیگر گردآوری شده است ولی در کتابشناسی فلسفه اسلامی، آثار فارسی و عربی و آثاری که به زبانهای اروپایی در زمینه فلسفه اسلامی منتشر شده آمده است. زبان اصلی کتابشناسی لاتین است و مشخصات منابع عربی یا فارسی به انگلیسی ترجمه و آوانگاری شده است ولی زبان اصلی مآخذشناسی فارسی و عربی است. یکی از اشکالات کتابشناسی این است که زبان اصلی منبع ذکر نشده است. ولی در مآخذشناسی پس از عنوان زبان آن ذکر شده است.

مؤلف کتابشناسی، اطلاعات منابع را ذیل نام نویسندگان و نام‌های نویسندگان را به ترتیب الفبا تنظیم کرده است. منابع ذیل نام هر نویسنده اعم از کتاب و مقاله با تمایز قلم براساس الفبای عنوان آنها منظم شده است.

اطلاعات مختلف به یک اثر مانند شرح‌ها، حاشیه‌ها، ترجمه‌ها و نقدها به صورت منظم و برنامه‌ریزی شده در کتابشناسی طبقه‌بندی و نظام‌مند نشده است. مؤلف ذیل برخی مدخل‌ها در بخش Note اطلاعات اینگونه‌ای را به

اختصار ارائه کرده است.

مؤلفان مآخذشناسی یکی از رسالت‌های خود را، ارائه نظام‌مند و شبکه وار اطلاعات می‌دانند و مقدمه فصلی را در توضیح این سبک و روش آورده‌اند. آنها اطلاعات پراکنده و متشتت را کم فایده می‌دانند و معتقدند در هر مورد با عرضه اطلاعات به هم مرتبط و طبقه‌بندی شده، می‌توان خدمات بیشتر و پرفایده‌تری به پژوهشگران ارائه نمود. از این رو مآخذشناسی علوم عقلی در واقع اولین اثر در عرضه اطلاع‌رسانی مکتوب است که با وسواس شبکه‌های مختلفی از اطلاعات منابع فلسفی را در اختیار می‌نهد. یعنی تمامی یا اکثریت اطلاعات مآخذشناسی مربوط به یک نویسنده مانند آثار مستقل، نقدهای او بر دیگران، ترجمه‌ها، کتابشناسی‌ها و... طبقه‌بندی شده است. همچنین اطلاعات مربوط به یک اثر مانند چاپ‌ها، شرح‌ها، نقدها و توصیف‌های آن به صورت منظم آمده است.

پس از عنوان هر اثر، دایبر به آوردن محل چاپ و سال نشر بسنده کرده است ولی در مآخذشناسی نکات بیشتری مانند نوبت چاپ و شماره صفحات هم اشاره شده است.

هر دو کتاب، ساختار یکسانی دارند یعنی براساس نام نویسنده تنظیم شده‌اند. ابتدا نام نویسنده و پس از آن عنوان و سند ذکر می‌شود. در کتاب‌شناسی اولین نام **ابراهیم عبادی** و آخرین نام **ایرن زویپ**^۶ و در مآخذشناسی اولین نام **فرهاد آبادانی** و آخرین نام **عبدالحمید یویواس**.

در مجموع کتابشناسی ۹۵۲۵ مدخل ارائه کرده است در حالی که آمار مدخلهای مآخذشناسی، ۳۲۵۷۸ است. البته این رقم‌ها، شماره مسلسل‌های دو اثر و بدون احتساب مدخلهای زیر مجموعه‌ای است. قطع هر دو کتاب وزیری است تعداد صفحات کتابشناسی ۱۵۵۸ (۹۷۴+۵۸۴) و تعداد صفحات مآخذشناسی ۳۴۱۷ است.

اسناد و مدارک منابع توسط مؤلفان مآخذشناسی در پایان جلد سوم آمده است یعنی اسناد نشریات، مجموعه‌ها و سالنامه‌هایی که با مطالعه آنها اطلاعات را به دست آورده‌اند به تفکیک زبان و با ضوابط ویژه‌ای ارائه شده است. البته بهتر بود فهرست نام‌های مخازن و آرشیوهای ایران و دیگر کشورها را هم ارائه می‌کردند.

دایبر در ابتدای کتاب، ضمن بخش اختصارات (Abbreviations) اشاره‌ای به منابع خود دارد ولی فصل مستقلی را به معرفی اسناد و مدارک اختصاص نداده است. البته در مقدمه از کتابخانه‌های دانشگاه توبینگن، مؤسسه شرقشناسی فرانکفورت، دانشگاه آزاد آمستردام، دانشگاه دولتی لیدن نام برده است که نشان می‌دهد اکثر مطالعاتش در این مراکز سامان یافته است.

زیر عنوان کلیات و فلسفه در ۱۳۵۸ منتشر شد. البته کتابشناسی‌های فراوانی درباره آثار فیلسوفان و برخی موضوعات فلسفی منتشر شده است که به عنوان نمونه درباره آثار ملاصدرا، سه کتابشناسی نشر یافته است. در پایان برای آشنایی عینی‌تر با این دو اثر دو مدخل مشابه آنها را می‌آوریم.

مأخذشناسی

دائرة المعارف اسلامیة

«ابن خلدون». ترجمه احمد آرام. جشن نامه محمدپروین گنابادی، زیر نظر محسن ابوالقاسمی. چاپ اول: تهران، توس، [۱۳۵۲]. ص ۳-۳۷.

«الفارابی». ع. فالزر Wlazer، ترجمه یوسف حمی. مورد، ش ۳ (۱۹۷۵ م). ص ۱۰۳-۱۰۸.

«فارابی». ر.س. والترز R.S. Walters، ترجمه رضا داوری. ابونصر فارابی. تهران، ۱۳۵۴. ص ۱۳۴-۱۴۴.

فارابی موسس فلسفه اسلامی. چاپ سوم: تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲. ص ۷۴-۹۱.

به صورت جزوه با عنوان احوال و افکار فارابی (تهران، مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۵۴. ۱۱ ص).

النجاة فی الحکمة المنطقية و الطبيعية و الالهية. ع. ابن سینا، تهران، چاپ سنگی، ۱۲۷۴ ق (با قانون در یک مجلد).

تهران، مرتضوی، ۱۳۶۴، ۳۱۲ ص. رم، ۱۵۹۳ م. قاهره، ۱۳۳۱ ق.

چاپ‌های دیگر

کتاب النجاة فی الحکمة المنطقية و الطبيعية و الالهية. ع. تنقیح و مقدمه از ماجد فخری. چاپ اول: بیروت، دارالافتاح الجدیدة، ۱۴۰۵ ق. ۳۴۴ ص.

النجاة. تصحیح فضل الرحمن. قاهره، ۱۹۵۲ م. النجاة من الغرق فی بحر الضلالات. ویرایش و دیباچه محمدتقی دانش پژوه. تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۴.

صد و هجده + ۱۶ + ۷۸۳ ص. دیباچه به زبان فارسی (۱۰۳ ص) در زمینه تاریخ فلسفه، آثار فلسفی، آثار ابن سینا و کتاب نجات.

معرفی و توصیف

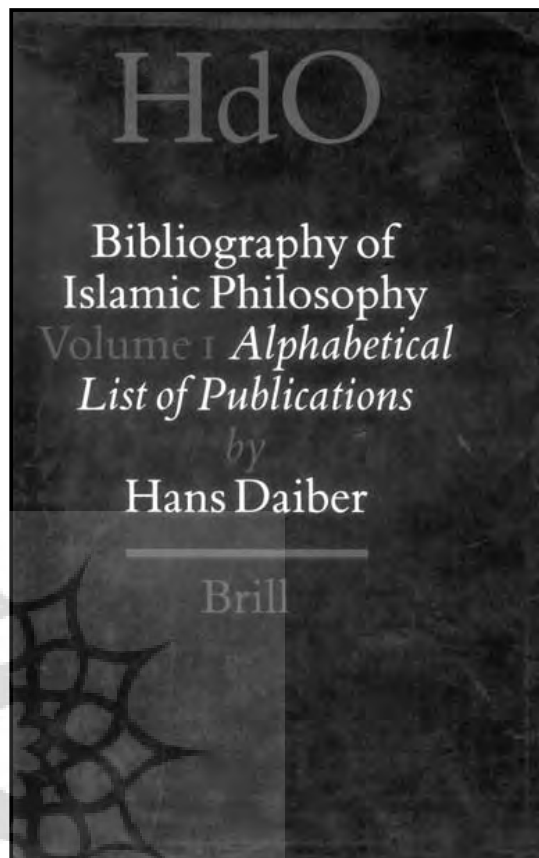
«معرفی کتاب النجاة من الغرق فی بحر الضلالات».

بهاء‌الدین خرمشاهی. نشر دانش، سال ششم، ش ۳ (فروردین اردیبهشت ۱۳۶۵). ص ۴۸-۴۹.

نجات و منطق المشرقیین. ع. به کوشش محمدعبد. قاهره، [۱۳۲۰ ق].

تحلیل مقایسه‌ای

«جداول تطبیقی فصولی از الهیات و نفس در کتابهای

پروژه‌های بزرگ بدون همکاری شخصیت‌های مختلف به انجام نمی‌رسد و جا دارد در فصلی به معرفی همکاران پرداخت. آقای دایبر پس از تشکر کلی از کتابداران و همکاران در مراکز آکادمیک و دانشگاهی مزبور، فقط به نام محسن ذاکری به عنوان دستیار منابع فارسی اشاره دارد. در مقدمه مأخذشناسی علوم عقلی، تشکر و تقدیر کلی از شخصیت‌های زیادی که در داخل و خارج ایران اعم از پژوهشگران، کتابشناسان و کتابداران به عمل آمده است. غیر از کتابشناسی‌های مزبور، دو کتاب تاریخ فرهنگ عرب از کارل بروکلمان (که از آلمانی به عربی ترجمه شده و زیر عنوان تاریخ الأدب العربی انتشار یافت) و کتاب تاریخ میراث فرهنگ عرب از فؤاد سزگین (که ترجمه عربی آن با عنوان تاریخ التراث العربی منتشر شد) نیز، شامل اطلاعات کتابهای فلسفی می‌باشند. فهرست‌نگاری مکتوبات فلسفی در ایران هم شایسته یاد است. در زبان فارسی کتابشناسی‌های زیر در زمینه فلسفه منتشر شده است: فهرست کتب و مقالات فلسفی از حسن افتخاریان که بین سالهای ۱۳۵۴ تا ۱۳۵۶ در تهران نشر یافت.

کتابشناسی منتخب فلاسفه اسلامی از حسین بنی آدم. کتابشناسی موضوعی ایران از... تا ۱۳۵۴ که جلد اول آن

کتابشناسی

al-Nadjat fi l-hikma al-mantiqiyya wa-l-tabi'iyya wa-l-ilahiyya. Ed. 'Abd al-Rahman 'Umayra. Beirut, 1992.

Note: Previous editions: Rome 1593 (reprint in: *Publications of the Institute for the History of Arabic - Islamic Science. Islamic Medicine*. 8, Frankfurt am Main 1996, as appendix to Ibn Sina's *al-Qanun fi l-tibb*); ed. Muhyi al-Din Sabri al-Kurdi, Cairo 1912 (2nd ed. 1938, reprinted Tehran Ca, 1985); ed. Madjid Fakhri, Beirut, 1985; ed. Muhammad Taqi Danishpazuh, Tehran 1985 (= *Intisharat-i Danishgah*, Tehran, 1863). - On the editions by Danishpazuh and Fakhri → J. Janssens, *Annotated Bibliography* 23; French translation of the 1 part on logic: P. Vattier, *La logique du fils de Sina*, Paris 1658;

Latin translation by Nematallah Caramé: *Avicenna Metaphysics Compendium al-Nadjat*, Roma 1926 (review by → Bouyges, *Autour de la philosophie arabe*, 184-189]. Persian translation of part 3 (al-hikma al-ilahiyya) by Yahya Yathrabi, *Ilahiyyat-i Nadjat*, (Intisharat-i fikr-i ruz, 1991, without palce);

English translation of book II, ch. 6 → Rahman, F.: *Avicenna's Psychology*. More translation (parts) → Janssens 23f.

پی نوشت ها:

1. Hans Daiber
2. Bibliography of Islamic Philosophy
3. Brill
4. A Bibliography of Rational sciences
5. فاز اول این کتاب در سه جلد توسط انتشارات مؤسسه اطلاعات منتشر شد.
6. Abraham Abadi
7. Irene Zwiep

نجات، المبدأ و المعاد، شفاء، رسالة في النفس». يحيى مهدوی. فرهنگ ایران زمین، جلد بیست و هفتم. به کوشش ایرج افشار. چاپ اول: تهران، فراز، ۱۳۶۶. ص ۱-۶.

نسخه شناسی

«درباره نسخه خطی کتاب النجاة بوعلی سینا». آ.د. یاپازیان. پیام نوین، سال ششم، ش ۶ (۱۳۴۳). ص ۷۳-۷۸.

ترجمه های فارسی

الهیات نجات. ترجمه و پژوهش یحیی یثربی. چاپ اول: تهران، فکر روز، ۱۳۷۰، ۲۹۴ ص.
ترجمه بخش ماده و صورت و جسم کتاب نجات. ترجمه علی خوش زبان. کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی، ۴۹-۱۳۴۸. ۵۰ ص.
ترجمه قسمتی از طبیعیات کتاب نجات بوعلی سینا. حسین متشکری. کارشناسی، دانشگاه ادبیات دانشگاه فردوسی، ۴۹-۱۳۴۸. ۴۳ ص.
ترجمه قسمتی از کتاب نجات [بخش مجردات]. ارسطو فخر. کارشناسی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، ۴۹-۱۳۴۸. ۶۵ ص.
ترجمه قسمتی از کتاب نجات شیخ الرئیس ابوعلی سینا. محمدحسین بحری. کارشناسی، دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی، ۴۹-۱۳۴۸. هفت + ۶۶ ص.
ترجمه مقاله دوم الهیات نجات شیخ الرئیس ابن سینا. محمدحسین مشخص استاد. کارشناسی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه مشهد، ۴۹-۱۳۴۸. ۴۴ ص.

ترجمه های اروپایی

1926. *Avicennae metaphysices compendium*. Trans. by Namat Caram. Rome,
ترجمه الهیات نجات با مقدمه و تعلیقات
La logique de fils de sina communement appelle Avicenne.
Trans. by P.VATTIER.Paris, 1653.

ترجمه منطق نجات به فرانسه

شرح

«درسهای نجات ابن سینا». شرح مرتضی مطهری. مقالات فلسفی، جلد سوم. چاپ اول: تهران، حکمت، ۱۳۶۹. ص ۱۹۷-۳۳۴.
شرح پنج فصل